

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN *NEVÂDİRÜ'Ş-ŞEBÂB*'İNDE ORGAN İSİMLERİYLE
KURULAN DEYİMLER ÜZERİNE BİR İNCELEME

An Analysis on Idioms Formed with Organ Names in Alî Şîr Nevâyî's
Nevâdirü'ş-Şebâb

Hami AKMAN

Dr. (Herhangi bir kuruma bağlı değil)

hamiakman@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-8787-2319>

Cite As/Atf: Akman, H. (2024). Alî Şîr Nevâyî'nin *Nevâdirü'ş-Şebâb*'inde organ isimleriyle kurulan deyimler üzerine bir inceleme. *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(1), 49-79.

<https://doi.org/10.31463/aicusbed.1332964>

ISSN: 2149-3006

e-ISSN: 2149-4053

Makale Türü- <i>Article Type</i> :	Araştırma Makalesi- <i>Research Article</i>
Geliş Tarihi- <i>Received Date</i> :	26.07.2023
Kabul Tarihi- <i>Accepted Date</i> :	18.10.2023
SorumluYazar- <i>Corresponding Author</i> :	Hami AKMAN
Sayfa- <i>Pages</i> :	49-79
Doi Numarası- <i>Doi Number</i> :	 https://doi.org/10.31463/aicusbed.1332964

<http://dergipark.gov.tr/aicusbed>

This article was checked by

 iThenticate

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN *NEVÂDIRÜ'S-ŞEBÂB*'İNDE ORGAN İSİMLERİYLE KURULAN
DEYİMLER ÜZERİNE BİR İNCELEME*

An Analysis on Idioms Formed with Organ Names in Alî Şîr Nevâyî's *Nevâdirü's-Şebâb*

Hami AKMAN

Öz

Çağatay Türkçesi ve Türk edebiyatı için oldukça önemli bir yere sahip olan Ali Şîr Nevâyî, 1441'de Herat'ta dünyaya gelmiş ve doğduğu yerde de 1501 yılında vefat etmiştir. Nevâyî'nin, Farsçanın resmi dil olarak hüküm sürdüğü bir ortamda klâsik Çağatay edebiyatının oluşumunda oldukça etkin bir rol oynadığı bilinmektedir. Bugüne kadar eserleri üzerinde sayısız çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada da Nevâyî'nin ikinci divanı olan *Nevâdirü's-Şebâb* (Gençlik Çağlarının Nadireleri) adlı eserinde yer alan organ adlarıyla kurulmuş deyimler ele alınıp incelenmiştir. Yapılan inceleme neticesinde söz konusu eserde organ adlarıyla kurulan deyim sayısı 234 olarak belirlenmiştir. Özellikle *baş* kelimesiyle kurulan 47, *gönül* kelimesiyle kurulan 55, *göz* kelimesiyle kurulan 44, *yüz* kelimesiyle kurulan 19 deyim sayısal fazlalıklarıyla ve karşıladıkları kavramların çeşitliliğiyle dikkat çekicidirler. Çalışmanın giriş kısmında kısaca Alî Şîr Nevâyî'nin hayatına ve edebî kişiliğine, deyime ve organ adlarının deyim oluşumundaki önemine değinilmiştir. Çalışmanın ana kısmında *Nevâdirü's-Şebâb*'da yer alan organ isimleriyle kurulmuş deyimler alfabetik sıra gözetilerek verilmiştir. Sonuç kısmında söz konusu eserdeki deyimler karşıladıkları kavramlar ve sayısal verileri dikkate alınarak, tablodan da faydalanılarak genel bir değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Alî Şîr Nevâyî, *Nevâdirü's-Şebâb*, deyim, organ adlarıyla kurulan deyimler

Abstract

Ali Şîr Nevâyî, who has a very important place for Chagatai Turkish and Turkish literature, was born in Herat in 1441 and died in 1501 in the place where he was born. It is known that Nevâyî played a very active role in the formation of classical Chagatai literature in an environment where Persian was the official language. To date, numerous studies have been carried out on his works. In this study, the idioms in Nevâyî's second divan called *Nevâdirü's-Şebâb* (The rarities of the Youth Ages) and which were established with organ names were discussed and examined. As a result of the examination, the number of idioms formed with organ names in the work in question was determined as 24. Especially 47 idioms formed with the word

* Bu çalışma, 6-7 Haziran 2023 tarihleri arasında düzenlenen Uluslararası Karadeniz Modern Bilimsel Araştırmaları Kongresi'nde sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

head, 55 formed with the word heart, 44 formed with the word eye, and 19 phrases formed with the word face are striking with their numerical excess and the diversity of the concepts they meet. In the introduction part of the study, the life and literary personality of Alî Şîr Nevâyî, the importance of idioms and organ names in the formation of idioms are briefly mentioned. In the main part of the study, idioms formed with organ names in *Nevâdirü's-Şebâb* are given in alphabetical order. In the conclusion part, the idioms in the work in question have been subjected to a general evaluation by taking into account the concepts they meet and their numerical data, and also by making use of the table.

Key Words: Alî Şîr Nevâyî, *Nevâdirü's-Şebâb*, idioms, idioms formed with organ names

Giriş

Alî Şîr Nevâyî 1441 yılında Herat'ta dünyaya gelmiştir. Dönemin hükümdarı ve edebî şahsiyetlerinden birisi olan Hüseyin Baykara ile küçük yaşlardan itibaren sıkı dostluk kurmuştur. 1472'de "Emîr" (Divan Beyi) ünvanını almıştır. 1476'da devrin önde gelen isimlerinden ve Nevâyî'nin büyük saygı duyduğu Abdur-Rahmân-ı Câmî'nin irşadı ile Nakşibendî tarikatına mensup olmuştur. 1479'da bir isyanı bastırmak üzere Esterâbâd'a sefer eden Hüseyin Baykara, yerine naip olarak Nevâyî'yi bırakmıştır. 1487'de Esterâbâd valiliğine gönderilen Nevâyî, burada 1 yıl kaldıktan sonra görevinden ayrılarak yine Herat'a gelmiştir. 1490 yılında Nevâyî, "Dîvân Beyliği" görevinden ayrılarak Hüseyin Baykara'nın nedimi olmuştur. Bu arada saraydaki çeşitli entrikalar, Hüseyin Baykara'nın evladı ve torunları ile olan ilişkileri, şehzadelerin taht kavgaları Nevâyî'yi büyük oranda etkilemiş ve fazlasıyla üzmüştür. Bundan dolayı 1498'de Meşhed'e gitmiş, buradan Hacc'a gitmek istemişse de yolların güvenliğinin şüpheli olması, onun tekrar Herat'a dönmesine sebep olmuştur. Alî Şîr Nevâyî, doğduğu yer olan Herat'ta 1501 yılında vefat etmiştir (Eraslan, 2015, ss. VII-VIII).

Alî Şîr Nevâyî, klâsik Çağatay edebiyatının oluşumunda çok önemli roller oynamıştır. Divan, tarih, dil, musiki, mesnevî, tezkire gibi çeşitli sahalarda otuza yakın eser bırakan Nevâyî, çok geniş bir tesir alanına sahip olan, Çağatay edebiyatının kuruluşunda ve gelişiminde büyük hizmeti bulunan ve bu özellikleri ile de emsaline rastlaması mümkün olmayan önemli bir isimdir (Eraslan, 2015, s. IX; Karaörs, 2016, s. VIII).

Farsçanın resmî dil olarak hüküm sürdüğü ve bu edebiyatın Mevlânâ Câmî ile doruk notasına ulaştığı, aydınların Farsça yazmayı bir ayrıcalık ve meziyet saydığı bir dönemde Türkçenin birçok yönüyle Farsçadan daha üstün bir dil olduğunu savunup Türkçe ile de yüksek bir edebiyat meydana getirilebileceği tezini savunması ve bunu yazdığı eserleriyle de ispat etmesi, kendisinden sonra gelen genç şairlere de yol gösterip onlara kılavuzluk

etmesi, Nevâyî'nin edebî hayatımızda ve kültürümüzde mümtaz bir yer edinmesi için haklı gerekçelerdir (Kut, 2003, s. IX; Kaya, 1996, s. XI).

Nevâyî'nin bugüne kadar elimize ulaşan 5 divanı vardır ve bunlar Hazâinü'l-Maânî (Mana Hazineleri) adı altında toplanmıştır. Fânî mahlasıyla ve Farsça yazdığı divanı haricindeki diğer dört divanı şunlardır: *Garâibü's-Sıgar* “Çocukluğun Gariplikleri”, *Nevâdirü's-Şebâb* “Gençliğin Nadireleri”, *Bedâyiü'l-Vasat* “Orta Yaşlılığın Güzellikleri”, *Fevâidü'l-Kiber* “Yaşlılığın Faydaları.”

Bu divanlar arasında yer alan ve çalışmamıza konu olan *Nevâdirü's-Şebâb* “Gençliğin Nadireleri”, Nevâyî'nin ikinci divanıdır. Nevâyî, bu divanında 20-35 yaş aralığındaki gençlik dönemine ait olan duygu ve düşüncelerini, ova ve bozkırlarda geçirdiği zamanlardan esinlenerek at sevgisini, çevgan ve cirit oyunlarını, gençlerle karşılıklı konuşmalarıyla sadece gençlik dönemine has olan değer ve çeşitli hislerini, bu dönemin tuhaflıklarını söz konusu divanında dile getirmiştir (Karaörs, 2016, s. XIV).

Şüphesiz Nevâyî'nin eserleri üzerine yapılan çalışmalar oldukça fazladır. Bu çalışmalara yenileri de eklenmekte ve eklenecektir. Bu çalışmada da Nevâyî'nin *Nevâdirü's-Şebâb* adlı divanındaki organ adlarıyla kurulan deyimler ele alınarak bu çalışmalara katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

Deyimler; genellikle gerçek anlamlarından az ya da çok sıyrılmış, anlatıma canlılık, güzellik, renk katan anlatımlardır. Deyimde, toplum tarafından benimsenen bir kalıplaşma söz konusudur. Deyim, sadece bir anlatım biçimi değil; aynı zamanda bir toplumun kültür, tarih, ortak dil zevkini de yansıması yönüyle dikkate değer bir ifade biçimidir (Hengirmen, 2011, s. 7).

Deyimler, bir kavramı ve durumu çekici bir anlatım veya özel bir yapı ile belirten, çoğu gerçek anlamından ayrı, yeni bir anlama bürünen kalıplaşmış sözler topluluğudur (Aksoy, 2017, s. 52). Deyimde en az iki sözün varlığı söz konusudur. Deyimin en belirgin özelliklerinden birisi mecazi bir anlamın var olmasıdır (Parlatır, 2010, s. V).

Dilin temel söz varlığı olarak kabul edilen organ adları, asıl anlamlarının yanı sıra anlatılması güç soyut kavramların tabiattaki nesnelere benzetilerek somutlaştırılması için de kullanılmaktadır. İnsan bedeninin bir parçası olan organ adları gerek atasözü gerekse deyimlerde genelde mecaz bazen de gerçek anlamlarıyla kullanılmaktadır. Organ isimlerinden yararlanarak yapılan hareketlerden yeni kavramlar üretmek için deyimler oluşturulur. Organ adlarının çok anlamlılık kazanması onların doğadaki

nesnelere, doğadaki nesnelere de insanlara aktarılmasıyla gerçekleşmektedir (İlhan, 2007, 764). Organ isimleri, temel söz varlığı içinde oldukça önemli bir yere sahip olup dillerin deyim kurma sürecinde etkin bir rol oynamaktadır. Türkçede özellikle *baş, göz, el, yüz* ve *yürek* gibi organ adlarıyla kurulan deyimlerin sayısal fazlalığı dikkat çekicidir (Şahin, 2009, s. 2022). Organ isimleri, deyim oluşumunda âdeta olmazsa olmaz bir öneme sahiptir ki organ isimleriyle kurulan deyimlere vurgu yapan ve bunları dil bilimsel bağlamda ele alıp inceleyen dilbilim çalışmalarına *somatik* deyimler adı verilmiştir. Türkçenin ilk dönemlerinden beri kullanımına rastlanan insan vücudundaki organ isimleri, deyimlerin kuruluşunda önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle *baş, göz, ağız, dil, kaş, el, ayak, kulak, kalp, yürek* kelimeleri bu tür deyimlerde anlatılmak istenen şeyi ifade eden asıl unsurları teşkil etmektedirler (Özkan ve Şadiyeva, 2003, s. 137). Söz konusu organ isimleri haricinde, *alın, avuç, aya, parmak, turnak, boyun, bıyık, bilek, çene, yanak, yüz, damak, diş, dudak, kirpik, şakak, saç, sakal, bilek, diz, omuz, göbek, göğüs, ense, sırt, iç, boğaz, gırtlak, beyin, ciğer, bağırsak* ve *kan* gibi kelimeler ve herhangi bir organın karşılığı olarak kullanılması da *akıl* ve *gönül* kelimeleri de *somatik* deyimler içerisinde değerlendirilmektedir (Özkan ve Şadiyeva, 2003, s. 137). *Somatik* deyimlerin önemli özelliklerinden biri, söz diziminde yer alan her organ adının mecaz bir mana taşımasıdır (Özkan ve Şadiyeva, 2003, s. 135). Organ adları, oldukça zengin bir kullanım alanına sahip olmasıyla çok yönlü bir anlatım imkânı sunmaktadır (Coşar, 2008, s. 1052). Organ adları, bir deyim en temel kurucu öğeleri arasındadır (Gümüşatam, 2005, s. 289 İnsanların biyolojik yapısının aksine duyguların bedensel ya da anlatımsal olarak aktarılması toplumdan topluma farklılık arz edebilmektedir; dolayısıyla duyguların açığa vurulmasında organ adları rol oynamaktadır. Bu durum, toplumların yaşam biçimlerine, dünyayı algılayış tarzlarına çeşitli ihtiyaç ve değerlerine göre çeşitli organ adlarından faydalanarak deyimler meydana getirmeyi ifade etmektedir (Gürkan, 2017, s. 224). Aslında dil biliminde sık bir kullanıma sahip olan *somatizm* terimi, tıp biliminde aynı anlamda kullanılan *somatika* kelimesinden gelmektedir ki söz konusu deyimler insan vücuduyla ilgili kelimeleri kapsamaktadırlar (Özkan ve Şadiyeva, 2003, s. 138). Organ isimlerinden yararlanarak deyim yapmakta, insanın anlatım sırasında doğadaki varlıkları, insan organlarının ve vücutla ilgili nesnelere adlarıyla anması da söz konusudur. Bu aktarma esnasında bu nesnelere vücutla ilgili kavramlara biçim ve işlev bakımından yakınlığı, benzerliği esas alınır (Aksan, 2011, s. 121-122). Organ adları, Türkçede yeni sözcükler

oluşturmada son derece başarılı yardımcı unsurlardır (Eratalay, 2020, s. 86). Organ adları bir dilin temel söz varlığı olmasının yanında kavram oluşturmada da önemli bir yere sahiptir (Kurt, 2020, s. 50). *Baş, kulak, burun* vs. dışında *akıl, gönül* gibi soyut kavramlar da organ adları arasında değerlendirilmektedir (Parlakpınar, 2023, s. 175). Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere, organ isimleri; deyim oluşturmada ilk başvuru, insanın benzetme, aktarma, deyim kurma vs. ihtiyacını karşılamasında aklına ilk gelen unsurlar arasındadır.

Alî Şîr Nevâyî'nin *Nevâdirü's-Şebâb*'ında, özellikle organ adlarıyla kurulan deyimlerin sayısal fazlalığı ve çeşitliliği dikkat çekicidir. Dolayısıyla çalışmada söz konusu eserde yer alan organ adlarıyla kurulan deyimler ele alınmıştır. Verilen örneklerin tamamı Metin Karaörs'ün çalışmasından alınmıştır. Deyimler, öncelikle orijinal hâliyle en başta verilmiştir. Onun hemen sağ tarafında, parantez içinde deyim Türkiye Türkçesindeki karşılığı, daha sonra deyim anlamı, örneği ve en sonda da geçtiği beyit sayısı gösterilmiştir.

1. *Nevâdirü's-Şebâb*'da Organ Adlarıyla Kurulan Deyimler

1.1. Baş Kısmında Bulunan Organlar

Bu organ adlarıyla kurulan deyim sayısı 147'dir. Bunlar arasında özellikle *ağız, baş, göz* ve *yiiz* organ adlarıyla kurulanlar sayısal fazlalıkları ve karşıladıkları kavramların çeşitliliğiyle dikkat çekicidir.

1.1.1. Ağız "ağız".

ağız aç- (*Ağız açmak*) Konuşmaya başlamak, söz söylemek: *Çün ağız açtı Nevâyî könlü her yan zahmudın* "Nevâyî, gönlünün her bir yarısından bahsedince..." (197-7).

ağız açma- (*Ağız açmamak*) Konuşmamak, söz söylememek: *Yâr ağız açmaska derdim sorgalı taptım sebeb* "Yârin derdimi sormamasına sebep aradım" (45-1).

ağızdın çıkarma- (*Ağızdan çıkarmamak*) Söz söylememek, bir şeyden dem vurmamak, bahsetmemek: *Nevâyî'ya işkuş sözün çıkarma ağızdın* "Nevâyî'ye aşktan bahsetme! (261-7).

ağızğa al- (*Ağıza almak*) Söylemek, bahsetmek, söz etmek: *Ni sırrıngı ağızıma almağka yârâ* "Ey yâr, ...ne (de) sırrını ağızıma almaya takat(im) (var)!" (4-2).

ağızğa alma- (*Ağıza almamak*) Bir şey yememek ya da içmemek: *Ağızğa almas tahûra şerbetin* "Tahura' (saf, temiz şarap) şarabından ağızına (bile) almaz (içmez)!" (184-6).

ağzığa su tamız- (*Ağza su damlatmak*) Yiyip içemeyecek kadar hasta ve bitkin olmak, çok hasta, halsiz olmak *Ža'fdın ağzımğa su tamızgu dik bîmār isem* “Zayıflıktan ağzıma su damlatılacak kadar hastaysam (da)...” (420-3). Bu deyim, *ağzına su damlatmak* şeklindeki kullanımına “çok fazla hasta olmak, dayak yemek, çalışmak vs.den ötürü hâlsiz kalmak, yiyip içmekten bile aciz kalmak” anlamıyla Van ağzında da rastlanmaktadır.

ağzığa tüş- (*Ağzına düşmek*) Diline düşmek, herkes tarafından bahsedilip konuşulmak: *Yaşurmağım ni asıg çün halāyık ağzığa tüşmiş* “Gizlemenin ne faydası var ki (zaten) halkın diline düşmüş (aşkın!)” (261-7).

ağzi mühür eyle- (*Ağzi mühür etmek*) Ağzi mühürlemek, susmak, söz söylememek, konuşmamak: *Ağiz mühür eyledim ol bābda efsānedin dağı* “Efsane(sini) (söylemekten) bile kendimi sakındırdım!” (638-6).

ağzına mühür-i sükût tüş- (*Ağzına sessizlik mührü düşmek*) Susmak, konuşmamak: *Lebiñni sorgalı mühür-i sükût ağzına tüşmüş* “Dudağını sormak için ağzıma suskunluk mührü vurulmuş” (261-1).

cānnı / cān ağzığa yitkür- / yit- (*Canı ağza getirmek*) Can boğaza / ağza gelmek, ölmek üzere olmak: *Sākiyā yitkürmiş irdi cānnı ağzımğa humār* “Ey saki, humar (mahmurluk) canı ağzıma getirmişti!” (58-6). *Yitti cān ağzıma* “Can boğaza geldi” (142-1).

cān ağzına kil- (*Can ağzına gelmek*) Canı boğazına gelmek, ölmek üzere olmak: *La'l-i sîr-ābiñdın ol yanlıg kilür cān ağzıma* “Körpe dudağından (ötürü) can boğazıma öyle bir gelir ki...” (538-1).

1.1.2. Baş “baş,”

baş düş- (*Baş düşmek*) Hatırlanmak, akla gelmek: *Ol kim sakal boyar hevesi tüşti başığa* “O ki sakal boyama hevesi aklına geldi” (250-2).

baş al- (*Baş almak*) Başını kaldırmak, bir şeyden ilgisini kesmek, vazgeçmek: *Muñāl olğay eger alsam başım* “Başımı ondan almam (ondan geçmem) imkânsızdır” (495-2).

baş çıkar- (*Baş çıkarmak*) Belirmek, ortaya çıkmak: *Baş çıkarur arkasından çün kefiñga sançılır* “Arkasından elime batmak için baş çıkarır” (138-2).

baş çik- (*Baş çekmek*) Önde olmak, başı çekmek: *Vefādın baş çikse ol serv-i meh-veş* “O aya benzeyen servi (boylu yâr), vefa göstermekte ilk sırada olsa...” (255-1).

baş aylan- (*Baş dönme*) Sersemlemek, kendinden geçmek: *İçkeli bu meyni her sâ'at başım aylanadur* “(Ben) bu şarabı içeli her saat başım dönüyor (şaşkın ve sersemim)” (192-7).

başı bar- (*Başı gitmek*) Ölmek, başı gitmek: *Başım barurğa çıdar-min firâkıñğa çıdaman* “Ölüme dayanırım, ayrılığına dayamamam” (456-1).

başının öksülme- (*Başından eksilmemek*) Her zaman yanında, yöresinde olmak, eksik olmamak: *Zühd bîdâdı başıñdın bir nefes öksülmese* “Züht(lüğün) zulmü başından bir an (olsun) eksilmesin” (356-VII).

başığa bela ur- (*Başına bela açma*) Başını belaya sokmak, başına bela açmak: *Sivmegey-min kim belâ ursun mükerrer başıñğa* “Yâri sevmeyeceğim ki tekrar tekrar başıma belalar açmasın!” (567-5).

başığa çık- (*Başına çıkmak*) Tesadüf etmek, karşılaşmak, rast gelmek: *Haste cânım köydi vü başıñğa çıktı derd hem* “Hasta canım yandı ve de dertlendim” (413-1).

başığa düş- ~ tüş- (*Başına düşmek*) Başına gelmek, bir şeye tesadüf etmek, onunla karşılaşmak: *İşk otı başığa tüşken* “Aşk ateşi başına düşen (aşk ateşine tutulan)” (8-7). *Müdde'âlar başıma tüşkünce her dem* “Müddeiler her an aklıma gelince...” (553-6).

başığa kil- (*Başına gelmek*) Bir şeyle karşılaşmak, yüz yüze gelmek: *Kildi türlüğ türlüğ andın maceralar başıma* “Ondan (ötürü) başıma türlü türlü şeyler geldi” (553-5).

başığa taş yağdur- (*Başına taş yağdırmak*) Büyük belalara müptela etmek, maruz bırakmak: *Şekve kılmın ger cefâdın başıma yağdursa taş* “Eğer (sevgili) cefayla başıma taş (dahi) yağdırsa şikâyet etmem” (231-2).

başığa tofrağ saç- (*Başına toprak saçmak*) Acı, dert içinde kalmak: *Hazân bîdâdın yıl sa'yi birle / Saçar şimşâd u gül başığa tofrağ* “Hazanın zalimliği ve yelin gayreti ile şimşir ve gül, baş(lar)ına toprak saçar” (657-III/29).

başığa yimrül- (*Başına çökmek*) Başına üşüşmek, toplanmak, yığılmak, bir şeyle karşılaşmak: *Yimrülür başıñğa* “başıma toplanır” (397-2).

başığa yit- (*Başına yetişmek*) Yanında, başında bulunmak, yalnız bırakmamak: *yitmediñ başığa bu melâlîde* “Bu hüznü anında yanına gelmedin” (544-4).

başığı ayağına sal- / koy- (*Başını ayağına salmak*) Başını, canını birisi uğruna feda etmek: *Başımın dağı burunraq ayağıñğa saldım* “Başımı da öncelikle ayağına saldım”; *Çün minîñ dik baş ayağıñğa koyar pā-mâl ikin* “Çünkü benim gibi başını ayağına koyar” (479-2).

başı koyı (*Başı aşağı*) Utanç, mahcubiyet, saygı vs.den ötürü başı önünde olan: *Keyfiyetdin imes il başı koyı* “(Eğlence) meclisi ehlinin başı keyfiyetten aşağı (utanç içinde) değildir” (612-3).

başı kökke tig- (*Başı göğe değmek*) Başı göğe ermek, yücelmek, değeri artmak: *Kökke tiggey başı koyğan lahza şāh allıda baş* “Şah (sevgili) karşısında bir an baş koyan (kimsenin) başı göğe degecek” (523-9).

başının çıkma- (*Başından çıkmamak*) Aklından, hatırandan çıkmamak, unutamamak: *Serv-қadlarıñ temennāsı başımdın çıқmaғay* “Servi boylulara olan dileği aklımdan çıkmayacak” (553-3).

başının gitme- (*Başından gitmemek*) Sürekli yanı başında olmak, bulunmak, her zaman civarında, yöresinde bulunmak: *Gāh devletliğ başıñdın gitmeyin çetr-i sehāb* “Kâh bulut gölgesi talihli başından gitmeden...” (7-2).

başının kadem öksütme- (*Başından adım eksiltmemek*) Sürekli yanında bulunmak, durmak, yalnız bırakmamak: *Öksidi il meyli mindin bir yolu ey derd ü gam / Siz bārî başımdın kadem öksütmeñiz* “Ey dert ve gam, halkın meyli benden eksik oldu; bari siz bir kez (olsun) başımdan adım eksiltmeyin (azaltmayın, yanımda bulunun)!” (212-5).

baş(n)ğa bela(lar) kil- / kiltür- [*Başına bela(lar) gel- / getirmek*] Başına bela açmak, başını belaya sokmak, hoş olmayan durumlarla karşı karşıya bırakmak: *Kör ki çıkķur köz başıñğa ni belāller kiltürür* “Gör ki (o) çakır göz başıma ne belalar getirir!” (144-3). *Veh ki kiltürdüñ firāқıñdın belālar başıma / Ol belalardan ki kaçtım allar kildi başıma* “Eyvah ki, ayrılığınla başıma belalar getirdin; ol belalardan kaçtım, hileler geldi başıma” (553-1).

başınğa yit- / yitkür- (*Başına yetişmek*) Yanına gelmek, başında bulunmak, başına gelmek: *Başıñğa yitti vü ölgen tenin revān taptı* “Başıma geldi ve ölmekte olan tenimi hemen buldu” (85-5). *Ey Mesih başıñğa yitkür bir kadem* “Ey Mesih, bir an yanıma gel (uğra)!” (403-1).

başını alıp kit- / çık- (*Başını alıp gitmek / çıkmak*) Kimseye demeden, kimseyi haberdar etmeden bir başına her şeyi terk edip gitmek, çekip gitmek: *Başıñ al kit lık çün hem bî-kes ü hem haste-min / Hāletim sormaqқа gāhî beytü'l-aḥzānıñğa yit* “Başını al git; ama kimsesiz ve hasta olduğum için bazen halimi sormak için ‘hüzün evi’me gel!” (78-2). *Ger başıñ alıp cihāñdın çıқsam irmestür aceb* “Eğer başımı alıp gitsem (buna) şaşılmaz” (472-6).

başını allığa koy- (*Başını önüne koymak*) Birisinin huzurunda secdeye gitmek, saygıyla eğilmek: *Bend irür ol büt ki koymış-min başıñnı allığa* “O put (kadar güzel yâr, bir) bağıdır ki başımı önünde eğmişim” (256-5).

başını kis- (*Başını kesmek*) Başını kesmek, öldürmek: *Kisse başıñ kim tığ* “Kılıç aşımı kesse bile” (44-15).

başın koyu it- (*Başını aşağı etmek*) Utançtan, mahcubiyetten ötürü başını önüne eğmek, çok utanmak, mahcup olmak: *Ölmedim ansız uyat başım itüptür koyu* “Onsuz(ken) ölmedim, utanç başımı aşağı eğdirmiştir” (222-2).

başın yokkari kııl- (*Başını yukarı kılmak*) Başını yukarı kaldırmak, birisinin yüzüne bakmak: *Koymadı yana başın yokkari kılmakka uyat* “Utançtan başını kaldırmadı” (733).

baş indür- (*Baş indirmek*) Başını aşağı eğmek, birisinin huzurunda saygıyla eğilmek, secde etmek: *Kıbleğa baş indürürge yoktur ikki kaş* “Kibleye (doğru) secde etmeye bende yoktur iki kaş” (256-5)

baş indürme- (*Baş indirmemek*) Baş eğmemek, emir altına girmemek: *Kim gedaâyıydur gedâyıydur baş indürmes dağı tartar ayağ* “Senin senin kölendir; baş eğmez; dahası kaçır gider” (93-2).

baş koy- (*Baş koymak*) Başını bir yere yaslamak, bir yerde uyumak üzere bulunmak (1); ölüme razı olmak, boyun eğmek (2); huzurunda saygıyla ayaklarına kapanmak, secde etmek (3): *Mey-hānede her sarı bir mest ki baş koymuş* “Meyhanede her tarafta bir sarhoş (var) ki baş koymuş (uyumuş)” (165-6) (1). *Katıl eyleride dehr ili baş koydılar mu irkin* “Acaba katledilirken dünyadakiler boyun eğdiler mi?” (513-2) (2). *Ol şanem kim kaşrı etrāfıda il baş koydılar* “O put (gibi güzel sevgili) ki halk, (onun) sarayı etrafında secde ettiler” (200-4) (3).

baş köter- (*Baş götürmek*) Başını kaldırıp bakmak: *Kim uyatdın bağa-alman yüziğe baş köterip* “Ki utançtan başımı kaldırıp yüzüne bakamam” (57-7).

baş köterme- (*Baş kaldırmamak*) Başını kaldırmamak, bir şeyi sürekli olarak yapmak: *Baş kötermey bādedin zinhār kim habāb* “Kesinlikle başını şaraptan kaldırma (sürekli şarap iç)!” (41-7). *Köterme baş ayağdın* “Başını (onun) huzurunda eğ!” (44-7).

baş sal- (*Baş salmak*) Baş indirmek, hâlsiz kalıp başını aşağı sarkıtmak: *Köz yumup başım salıp ağzım açıp bî-hāl-min* “Göz yumup, başımı bırakıp, ağzımı açıp halsizim” (478-2).

başsız ilniğ kulağın tolğa- (*Başsız elin kulağını dolamak*) Gereksiz yere uğraşmak, gerçekleşme ihtimali bulunmayan şeyle meşgul olmak: *Min çü kiçtim ışık ara başın melāmet kılmamız / Kim 'acebtür başsız ilniğ kulağın tolğamak* “Ben, aşkta başımdan geçtiğim için beni ayıplamayınız ki başsız elin halkın (?) kulağını ağrıtmak (rahatsız etmek) şaşırtıcıdır” (311-6).

başın ayağı / ayak (*Baştan ayağa*) Baştan sona, bütünüyle, hepten): *Başın ayak cünün bile öldüm* “Baştan ayağa delilik ile öldüm (153-2).

başın çıkar- (*Baştan çıkarmak*) Aklından, hayalinden çıkarmak, ilgisini kesmek: *Başın Nevāyîyā çıkar özlük hayālini* “Benlik hayalini aklından çıkar!” (290-7).

başın kiç- (*Baştan geçmek*) Ölümü göze almak, canını hiçe saymak: *Min çü kiçtim ışk ara başın melāmet kılmamız* “Ben, aşta başımdan geçtiğim için beni ayıplamayınız” (311-6).

başın sav it- (*Baştan sav etmek*) Baştan savmak, def etmek: *Anı başın sav itip* “Onu (benliği) başımdan def edip...” (510-4).

baş ur- (*Baş vurmak*) Ortaya çıkmak, baş vermek, sebze topraktan çıkmak: *Rāst ol yanlıg ki sürgen yirdin urgay sebze baş* “Tam olarak, sürülen (bir) yerden sebzenin çıkması gibi...” (442-4).

baş u ayak yalaŋgaç (*Baş ayak yalın*) Yalın ayak başıkabak, üstü başı açık, hâli perişan: *Yaka çāk u yalaŋgaç baş u ayak* “Yaka yırtık, baş ayak yalın;” (422-3).

baş yirge koy- (*Başı yere koymak*) Başını yere bırakmak, ölümü göze almak: *Öltürür çābük-süvārım min koyar-min yirge baş* “Usta binici (yâr)im beni öldürür, ben yere baş koyarım” (501-6).

bir başıga (*Bir başına*) Kendi başına, tek başına: *Demimdin ot tüşüp bir başıga kıldı anı gül-rîz* “Soluğumdan ateş düşüp bir başına onu gül saçan (birisi) etti” (204-1).

tofrağka baş koy- (*Toprağa baş koymak*) Secde etmek, birisinin huzurunda saygı amaçlı eğilmek: *Nahl-i kaddin çün hayāl eylep koyup tofrağka baş* “Hurma ağacı gibi uzun boyunu hayal edip, başımı toprağa koyup...” (407-5).

1.1.3. Burun “burun”

burnıga yitiş- (*Burnuna yetişmek*) Oldukça yaklaşmak, yanına gelmek: *Yitişti burnına āfet ki tuttu burnını il* “Afet burnuna yetti, halk burnunu tuttu” (300-6).

1.1.4. Kaş “kaş”

kaşıga girih tüş- (*Kaşına düğüm düşmek*) Kaşlarını çatmak, düğümlemek: *Kaşıŋda yir öpe alman kaşıga tüşse girih* “Kaşına düğüm düşse öpmek için yer bulamam” (50-5).

kaşıga girih sal- (*Kaşına düğüm salmak*) Kaşlarını çatmak, itici bir yüz ifadesine sahip olmak: *Salma ol kūy içre kaşıŋga girih kim şüphedür* “O (sevgilinin) mahalle(sin)de kaşlarını çatma!” (351-2).

1.1.5. Kulağ "kulak"

kulağına di- (*Kulağına demek*) Gizlice ve sessizce kulağına bir şey söylemek, fısıldamak: *Bir naşihat bar durur lîkin kulağınga digüm* "Ey genç, bir nasihatim var; ama kulağına demeliyim!" (81-5).

kullağığa bilgi (*Kulağına işaret, nişan*) Sürekli akılda, hatırdaki bulundurulmuş, unutulmayan, ibret alınması şey: *Kay sarı barsa o aynıñ kullağığa bilgüdür* "Nereye gitse o yârin kulağında nişandır (aklındadır)" (162-4).

kulağığa kil- (*Kulağına gelmek*) Ses duyulmak, işitilmek: *Ünüñni bir iştip-min velik yıllardur / Ki yoğ demî ki kulağımğa kilmegey ol ün* "Sesini bir defa işitmişim; ama yıllardır, bir an yok ki o ses kulağıma gelmesin" (451-3).

kulağ sal- (*Kulak salmak*) Kulak vermek, dinlemek: *Salğil kulağ ey nâşih ol yan ki ni ünlerdür* "Ey nasihatçi o tarafta ne sesler var kulak ver (dinle)!" (187-7).

kulağ tut- (*Kulak tutmak*) Kulak vermek: *Hüsn ara ay dik yüzün allıda tutmuşlar kulağ* "Güzellikte ay gibi yüzün karşısında (bu güzelliği duymak için) kulak tutmuşlar" (298-5).

1.1.6. Köz "göz"

köz aç- (*Göz açmak*) Niyetlenmek, yapmaya başlamak: *Köz açar fitneğa ilni uyutup* "Halkı gafil edip katleder; eli (halkı) uyutup fitneye göz açar (niyetlenir)" (66-2).

köz açıp yumğunça (*Göz açıp yumana kadar*) Bir anda, göz açıp kapatıncaya kadar: *Vişâli köz yumup açğunça âhır* "Kavuşması göz yumup açıncaya kadar biter" (657-I/9).

köz açma- (*Göz açmamak*) İlgilenmemek, umursamamak: *Men öldüm nâledin nâz uykusıdın yâr açmas köz* "Ben acı ile inlemekten öldüm, yâr naz uykusundan gözünü açmaz" (323-5).

köz al- (*Göz almak*) Başka yöne bakmak, ilgisini başka şeye ya da kimseye yöneltmek: *Ol kıyaş 'arızdın müşkil irür köz almak* "O güneş gibi güzelden göz almak zordur" (314-1). *Hüsn eger budur kişi bolmas közin sindin alıp* "Eğer güzellik buysa kimse gözünü senden almak istemez" (54-5).

köz aldur- (*Göz aldurmak*) Göz kaptırmak, bakmak, istemsizce, elinde olmadan anlık olarak birisine bakmak: *Her kişi ol yüzge göz aldurdu köñlin aldurur* "Her kim o yüze bakarsa gönlünü kaptırır" (144-2).

köz alma- (*Göz almamak*) Gözünü alamamak, hep bir yere ya da şeye sürekli bakmak: *Köz almasa Nevâyî irmes 'aceb yoluğdın Ey sevgili* Nevâyî, yolundan gözünü alamazsa (bu) şaşılacak (bir şey) değildir” (220-8).

közün çıkma- (*Gözden çıkmamak*) Gözünün önünden gitmemek, hep hayal etmek: *Ni köñüldin bir zemân çıktın ni közdin bir zemân* “Ne gönülden ne gözden bir an (olsun) çıktın!” (443-1).

közün uç- (*Gözden uçmak*) Göz önünde belirlemek, göz önüne getirmek, hayal etmek: *Ol perî közdin uçar* “O peri (gibi güzel) gözümün önüne gelir!” (73-2).

közge ılma- / ilme- (*Göze iliştmemek*) Önemsemek, ilgilenmemek, alakadar olmamak, dikkatini başka şeye vermemek: *Yâr hâlim bilmedi ger bildi közge ilmedi* “Yâr hâlimi bilmedi, bilse de umursamadı” (647-1). *Ey köñül yüz cevr yitse közge gayrın ılmağıl* “Ey gönül, yüz(lerce) zulüm (de) görsen başkasına bakma!” (363-V).

köze kelme- (*Göze gelmemek*) Görünmemek, görüş alanına girmemek: *Közüme kilmes açuğ kilgende ol yüz allıma* “Açık(ken) o yüz karşıma geldiğinde gözüme görünmez” (162-5).

közi açuğ (*Gözü açık*) Her şeyden haberdar, uyanık, gafil olmayan: *İl közi açuğ irür* “Halkın gözü açıktır” (276-9).

közi bulğan- (*Gözü bulanmak*) Çok ağlamaktan ötürü gözleri görmekte zorlanmak, bulanmak: *Közüm bulğandı mevc-i eşkdin vây* “Gözüm (de) gözyaşı dalgasıyla (öyle) bulanmış (karışmış)” (62-8).

közi çıksun! (*Gözü çıksın!*) Beddua olarak kullanılır: *Sağa ni fikr közi çıksun ol ki boldı hasûd* “O ki hasetçi oldu gözü çıksın!” (122-3).

közi kaçış- (*Gözü kaçışmak*) Gözü seğirmek: *Didi közüm kaçışur ayıttım ki bâde tamız* “Dedi gözüm kaçışır, dedim ki şarap damlat!” (218-1).

közi kan yığla- / tök- (*Gözü kan ağlamak*) Kanlı gözyaşı dökmek, içten ve acılı ağlamak, ağlamaktan gözleri kan çanağına dönmek: *...yüzün hicrânıdın giryân közüm kan yığlamış* “Yüzünün ayrılığından gözüm kan ağlamış” (249-5). *Gerçi tökti kan közüm sinsiz* “Gerçi sensiz, gözüm kanlı yaş döktü” (443-1).

közi közine tüş- (*Gözü gözüne düşmek*) Göz göze gelmek, bakışmak: *Tüşti közüm közüne kaldı köñül belâğa* “Gözüm gözüne değdi, gönüm belaya düştü(220-2).

közine kir- (*Gözüne girmek*) Hayal, hatıra vs. göz önüne gelmek, gözünde canlanmak: *Közümge kirdi hayâliñ sirişk kesretidin* “Gözyaşı çokluğundan, hayalin gözüme geldi” (529-4).

közine uyku kelme- (*Gözüne uyku gelmemek*) Uyumamak, uyuyamamak: *Közlerimge kilmemiş uyku henüz* “Hâlâ gözlerime uyku gelmemiş” (219-1).

közini oy- (*Gözünü oymak*) Çok acı ve sıkıntı vermek: *Gerçi mühlik ışık ara tüşüm közümni hem oyun* “Gerçi helak edici aşk içine düştüm, hem gözümü oyun!” (259-6).

közini tut- (*Gözünü tutmak*) Gözünü kaplamak, gözünün önüne gelmek: *Köñül kanı eger tuttu közümni 'ayb imestür* “Eğer gönül kanı gözümü bürürse (bu) ayıp değildir” (495-4).

közi sirişk tol- (*Gözü gözyaşı dolmak*) Ağlamak, gözyaşı dökmek: *Yâr ayağın suğa saldı közüm toldı sirişk* “Yâr, ayağını suya soktu, gözüm yaş doldu” (298-7).

közi tüş- (*Gözü düşmek*) Bakış atmak, bakmak: *Bu bes ki 'ayn-ı inâyet bile közüñ tüşse* “İnayetle baksan bu (cehennemden kurtulması için) yeter” (295-7).

közi uç- (*Gözü uçmak*) Hayal kurmak, tasavvur etmek, göz önüne getirmek: *Ey Nevâyî körgeli uçar her dem közüm* “Ey Nevâyî, (onu) görelî her an gözüm uçar (gözümde hayali belirir)” (75-7).

köz uçı nazarı (*Göz ucu bakış*) Göz ucuyla bakış: *Köz uçdın nazarı hem garîbler sarı* “...(Ama) gariplere karşı köz ucuyla bakış (atar)!” (606-1).

köz(i) yapılma- (*Gözü kapanmamak*) Hiç uyuyamamak, gözünü kapatmamak: *Yapılmas ger maña kanlığ sudın köz* “Gerçi kanlı akan gözyaşından (ötürü) ben gözümü kapatmam” (221-1).

közi yaru- (*Gözü parlamak*) Gerçeği, hakikati görmek, gafletten uyanmak: *Yarumağ ister-iseñ evvel arıt gönlüñi / Ey Nevâyî közi yarup kişi kim köñli arıp* “Parlamak istersen önce gönlünü (dünyalık vs.den) arıt; ey Nevâyî, gönlü zayıflamış kişinin gözü aydınlanmış!” (57-9).

közi yit- (*Göz yetişmek, değmek*) Gözü değmek, ilişmek, gözüne takılmak: *Siniñ cemaline yitgeç közüm bakıp kaldım* “Gözüm senin cemaline ilişince bakakaldım” (424-1).

köz kamaş- (*Göz kamaşmak*) Güçlü bir ışıktan (güneş vs.) ötürü gözlerini tam olarak açamamak, gözü açmakta ve etrafa bakmakta zorlanmak: *Kamaşır mihr körgeç utrudın köz* “Göz, karşıdan güneşi görürse kamaşır” (221-3).

köz karart- (*Göz karartmak*) Bir şey yapmak için kararlı olmak: *Ança ol ay köz karartıptur miniñ kanımğa kim* “Kanıma (girmek için) gözünü öyle (bir) karartmıştır ki...” (564-3).

köz sal- (*Göz salmak*) Bakmak, nazar etmek, bakış atmak: *Ger şeh olsun gedā kim salmañız yüzige köz* “İster şah (ister) köle olsun yüzüne bakmayın!” (2012-2).

köz sürt- (*Göz sürmek*) Birisinin önünde saygıyla eğilmek, ayaklarına kapanırcasına huzurunda eğilmek: *Sürtsem közni ayağıña hem ol dem bilgürür* “Gözümü ayağına sürsem hemen o anda (kızıl rengi, ayağında) belirir” (144-4).

köz tigür- (*Göz değdirmek*) Göz atmak, bakmak, nazar değdirmek: *Köz tigürmeñ ey periler* “Ey periler, bakmayın!” (260-3).

köz yarut- (*Göz parlatmak*) Gözlerini ışıktandırmak, sevindirmek, mutlu etmek: *Yā Rab ol kilgey mü kim köz yarutup köñlüm alur* “Ya Rab o gözümü parlatıp gönlümü alan (yâr) gelecek mi?” (137-1).

köz tik- (*Göz dikmek*) Sürekli ve sabit bakışlarla bir yere bakmak, merak ya da hasretle gözlemek: *Tikmiş yolunğa çünkim ol zār-ı bî-nevā köz* “O nasipsiz acılı (Nevâyî), gözünü (senin) yoluna dikmiş” (220-8).

köz tut- (*Göz tutmak*) Beklenti içinde olmak, ummak, beklemek: *Bolmas kara köz ildin tutmağ kişi vefā köz* “(Bir) kimsenin, halktan vefa ummak için beklentide olması (uygun) olmaz” (220-2).

köz uçı birle (*Göz ucuyla*) Bir tek yan bakışla, bir anlık bakışla, başını çevirmeden yan gözle ve sezdirmeden bakışla: *Anıñ bozuğluğını bir köz uçı birle yasa* “Onun bozukluğunu (bu harap halini) bir göz ucu (bakışla) düzelt!” (6-7).

köz / közi yaşar- (*Göz yaşarmak*) Göz yaşarmak, ağlamak; acımak, merhamet etmek; fazla gülmekten ötürü gözlerinden yaş gelmek: *Nazarımda çü kilip köz yaşarıp* “Yüzü göz önüme gelince gözüm yaşarmış” (65-3). *Körüp sipihr yaman hâletim közi yaşarur* “Gökyüzü berbat hâlimi görüp ağlar” (140-2). *Ki yaşarmış şaņa köp gülgüdin köz* “Sen çok güldüğün için gözün yaşarmış!” (221-5).

köz yaşı saç- (*Gözyaşı saçmak*) Ağlamak, gözyaşı dökmek: *Hirmen-i şabrımnı kozğap köz yaşımnı saçtı hecr* “Ayrılık, sabrımın harmanını karıştırıp gözyaşıma saçtı (beni ağlattı)” (54-2).

köz yum- (*Göz yummak*) Hiçbir şeyi umursamamak, aldirmamak, söylenen sözleri duymazlıktan gelmek: *Mestliğdın ilge yüz söz dir velî bir söz disem / Köz yumup hem mestliğ birle özin eyler hamüş* “Sarhoşluktan halka yüzlerce söz der; ama ben bir söz desem göz yumup sarhoşlukla susar” (262-5).

köz yumup açkuça (*Göz yumup açana kadar*) Bir anda, göz açıp kapayıncaya kadar, birdenbire, aniden: *Köz yumup açkuça ey berk-i visâl anı yarut* “Ey kavuşma şimşegi, göz açıp kapayıncaya kadar onu parlat!” (71-2).

uyku(sı) közdin kit- [*Uyku(su) gözünden gitmek*] Uykusu kaçmak, uyuyamamak: *Közümdin uçtı uyku* “Uyku bana haram oldu” (518-1).

1.1.7. Leb “dudak”

lebini tişle- (*Dudağını dişlemek*) Şaşkınlıktan dudağını ısırarak; hayret ve şaşkınlığını göstermek: *Özgeler sarı bakıp tişleme leb* “Ey dostum (yârim), başkalarına bakıp (da) dudağını ısırma!” (642-4).

lebi titre- (*Dudağı titremek*) Çok öfkelenmek, kızmak: *Çün söz aytur-sin lebiñ titrer gazab kılğan çağı* “Öfkelendiğin zaman söz söylediğinde dudakların titrer” (166-2).

1.1.8. Sağal “sakal”

sağal bulğa- (*Sakal bulamak*) Sakalını karıştırmak, pişmanlık duymak: *Kim yigitlikke kılur tevbe yigitlik oldur / Karı bulğar sağalın kılur kadeh-peymâlik* “Kim gençlikte tövbe ederse (asıl) yiğitlik odur; yaşlı (kimse) içki içen (birisi) olsa sakalının karıştırır” (315-4).

sağalığa kül- (*Sakalina gülmek*) Alay etmek, eğlenmek: *Sağal çıkarğanında terk kılmasam ışkın / Ulus küler hem anıñ hem miniñ sağalımğa* “Sakal çıkardığı zaman (ilk gençlik yıllarında) aşkını terk etmeseydim halk, hem bana hem ona alay ederdi” (664).

1.1.9. Til “dil”

til çik- (*Dil çekmek*) Dil uzatmak, konuşmak, söz söylemek: *Âciz olğay zülfiniñ sevdâları taqrîridin / Ger kuruğ cismim tarağ yanlıg ser-â-ser çikse til* “Kuru cismim, tarak gibi baştan başa dil uzatsa (her tarafı dil olsa da) saçlarının siyahlığını anlatmada âciz kalacak” (375-2).

tilge kil- (*Dile gelmek*) Konuşmak, söz söylemek, dile getirmek: *Tilge kilmen köñlüm otın* “Gönlümün ateşini dile getirmem” (229-2).

tilge sür- (*Dile sürmek*) Dil ile ifade etmek, söz söylemek: *Yok maña had vaşl elfâzın tilimge sürgeli* “(Yâra) kavuşma sözlerini söylemekte bana had yok” (649-1).

tilige sığma- (*Diline sığmamak*) Anlatmamak, ifade edememek, anlatmaktan aciz kalmak: *Sıgmas kalem tilige beyânı* “Yazıyla ifadeye sığmaz” (594-6).

tilin asra- (*Dilini saklamak*) Diline, sözlerine hakim olmak, aklına her geleni söylememek, kötü, gereksiz, boş konuşmaktan dilini men etmek: *Kim ki köñlin istemes gam-gîn tilini asradık* “Kim ki gönlünün gamlı olmasını istemiyorsa dilini (boş, gereksiz sözden) korusun!” (229-4).

tilide öt- (*Dilinden geçmek*) Bir şey söylemek, ifade etmek: *Tiliñde sehv ile hem ötmeyin hatā elfāz* “Dilinde yanlış ve hatalı söze denk gelmeden...” (284-4).

tilin yığ- (*Dilini engellemek*) Bir şeyi konuşmaktan kendisini men etmek, aklına her geleni söylememek, diline hakim olup susmak: *Tilin yığğan kişiniñ köñlide āzār imes* “Dilini (boş, gereksiz konuşmalardan) engelleyen kişinin gönlünde incinme (keder, gam) olmaz” (229-4).

tili özge köñlki özge (*Dili başka gönlü başka*) Gönlünde olanla söylediği başka olan, içi dışı bir olmayan: *Tili özge vü köñli özgedür ol yār imes* “Yâr o değil ki dili başka gönlü başkadır!” (229-7).

tili vü köñli bir bol- (*Dili ve gönlü bir olmak*) İçi dışı, özü sözü bir olmak: *Yār oldur kim tili vü köñli anıñ bolsa bir* “Yâr odur ki dili ve gönlü bir olsun” (229-7).

1.1.10. Tiş “diş”

tiş kada- (*Diş batırmak*) Isırmak, dişlemek: *Hayāl birle dağı lebleriñe tiş kadaman* “Hayali ile dahi dudaklarını dişlemeyin!” (456-4).

tiş ur- (*Diş vürmek*) Dişlemek, ısırarak: *Qoymadın üzmeñ ta‘abdın her kayan urganda tiş* “Her nereyi dişlerse eziyet ederek, koparmadan bırakmaz” (257-2).

1.1.11. yüz / çihre / rü “yüz”

rü-be-rü bol- (*Yüzbeyüz olmak*) Karşı karşıya gelmek, yüz yüze olmak, karşılaşmak: *Rü-be-rü bolğaç miniñ kalbim sarı tüşti şikest* “Yüz yüze gelince benim kalbime kırgınlık girdi” (77-7).

çihre ivür- (*Çehre çevirmek*) Yüz çevirmek, ilgiyi kesmek, alakadar olmamak: *Kim ki sindin ivürüp yüz çihre kara tapıp vech* “Kim (ki) senden yüz çevirse yüzü kara olmuş” (522-7).

yüz alma- (*Yüz almamak*) Vazgeçmemek, geri adım atmamak, yüz çevirmemek: *Yüz alman yolıñ katlimğa çün teşrif-i yār iltür* “Yolundan dönmem; çünkü katledilmeme yârin teşrifi var” (182-1).

yüz ayağığa koy- (*Yüzünü ayağına koymak*) Ayaklarına kapanmak, ayaklarına kapanıp birisine secde etmek: *Mest olup ol yatsa vü min yüz*

ayağığa koyup “O, mest olup yatsa ve ben onun huzurunda secdeye gidip...” (462-6).

yüzige kiltürme- (*Yüzüne getirmemek*) Bir suç, hata vs.yi yüzüne vurmamak, açığa çıkarmamak: *Niçe körmüş cürm alarnıñ yüzige kiltürmemiş* “Nice suç görmüş (de) (yine de bunu) onların yüzüne vurmamış” (265-8).

yüzi kara (*Yüzü kara*) Utanacak bir durumda olan: *Qoymañ ol yüzi qararı dîde-i rûşen ara* “O yüzü karayı parlak göze göstermeyin!” (38-4).

yüzini ivür- (*Yüzünü çevirmek*) Yüzünü başka yöne çevirmek, başka tarafa bakmak, ilgilenmemek: *İvürse her sarı tañ yoq yüzini âhumdın* “(Yâr,) eğer ahımdan (ötürü) yüzünü çevirse buna şaşılmaz” (300-2).

yüz(ini) tofrağğa koy- [*Yüz(ünü) toprağğa koymak*] Başını yere koymak, secde etmek: *Yüz koyup tofrağğa gerd-âlüd iter yüz ehl-i dîn* “Din ehli (kimseler), başını yere koyup yüzünü toprağğa bular” (539-2).

yüzünü yırt- (*Yüzünü yırtmak*) Acı içinde kalıp, tırnaklarını yüzüne çalıp yüzünü kanatmak, çok acı çekmek: *Ki yırtıban yüzini kiydi mâtemingâ kara* “Yüzünü yırtarak matemine kara (elbise) giydi” (35-1).

yüzi sarğar- (*Yüzü sararmak*) İhtiyarlık, hastalık vs.den ötürü yüzü sararmak, beti benzi kalmamak: *Ey kim yüzün kuyaş irdi sarğardı şeybdin* “Hey, yüzün güneş (gibi) idi ihtiyarlıktan ötürü sarardı!” (250-6).

yüz kaytar- (*Yüz döndürmek*) Yüz çevirmek, gerisin geri dönmek: *Şeh-süvâr-ı çarh yüz kaytardı bolmay hem-neberd* “Feleğin usta (ata) binicisi (ona) rakip olamayıp yüz çevirdi” (120-5).

yüz koy- (*Yüz koymak*) Yüz koymak, yönelmek, bir şey yapmaya niyetlenmek: *Tofrağ olmuş min koyay dip âsitân-büşuğğa yüz* “Eşiğini öpmeye niyetlenmek için toprak olmuşum!” (7-4).

yüz körgüz- (*Yüz göstermek*) Ortaya çıkmak, görünmek: *Çemen içre hırâmân kad bile köz aç u yüz körgüz* “(Ey sevgili,) (bu çimende) salınarak yürü, gözünü aç ve yüzünü göster!” (203-3).

yüz / çihre körset- (*Yüz göstermek*) Ortaya çıkmak, görünmek: *İşk tuğyânıda yüz körsetse gül-ruhlar ni sūd* “Aşk taşkınlığının içinde gül yanaklılar ortaya çıksalar ne fayda ki?” (387-4). *Çihre körset ki cân birmek tariķın körsetey* “Yüzünü göster ki can vermek yöntemini göstereyim!” (579-1).

yüz ur- (*Yüz vurmak*) Yönelmek, yüzünü bir tarafa doğru çevirmek: *Tañ yoq urmaq yüz bu serr-gerdân-ı mahzûn her taraf* “Bu hüznü sersem, her tarafa yönelip seğırtmesinde şaşılacak bir şey yok” (308-1).

yüz yakın tut- (*Yüzü yakın tutmak*) Bir şeyi dinlemek için yüzünü konuşana yaklaştırmak, yöneltmek: *Bir naşihat bar durur lîkin kulağingâ*

digüm / Yüz yakın tut bu qadrın ey yigit pend işit “Ey genç, bir nasihatim var; ama kulağına demeliyim; yüzünü yakınlaştır bir öğüt dinle!” (81-5).

yüz yirge koy- (*Yüzü yere koymak*) Başını eğip aşağı bakmak: *Serv titrep yüz yirge koydı yüzni süsen güyiyā* “Servi titreyip, susam güya yüzünü yere eğdi” (185-6).

yüz yitkür- (*Yüz götürmek*) İlgi göstermek, yönelmek: *İşk kūyī torağığa her zamān yitkürme yüz* “Aşk mahallesinin toprağına her zaman yüz döndürme (yönelme)!” (356-IV).

1.2. Boyun Kısımında Bulunan Organlar

1.2.2. Boyun “boyun”

Bu organ ismiyle kurulan deyim sayısı 4’tür.

boynu bağığ (*Boynu bağı*) Boynu bağı, teslim olmuş: *Şir-i gerdün ol kişige boynu bağı bolğay it* “Feleğın aslanı o kişiye boynu bağı bir köpek olur (ona teslim olur)” (7-5).

boyun koy- (*Boyun koymak*) Boyun uzatmak, teslim olmak, kayıtsız şartsız rıza göstermek: *Boyun koyup-min eger tığ-i katl sürgüñdür* “Eğer ölüm kılıcını (öldürmek için) süreceksen (çekeceksen) boyun uzatmışım (teslim olmuşum)” (129-6).

boyun sun- (*Boyun uzatmak*) Razı olmak, boyun bükme: *Eger tır ursa kātīl boyun sunmay nitey āhır* “Eğer katil ok vursa (bir kimse) razı olmayıp (da) ne yapacak (ki) sonuçta?” (458-8).

boyun tolga- (*Boyun bükme*) Reddetmek, razı olmamak, kabul etmemek: *Ni yarlığ kimse boynın tolğayay Hāknıñ kazāsıdın* “(Bir) kimse nasıl olur (da) Allah’ın kazasına boyun çevirir (razı olmaz)!” (458-8).

1.3. Gövde ve Karın Kısımında Bulunan Organlar

Bu organ isimleriyle kurulan deyim sayısı 63’tür. Bunlar arasında özellikle *gönül* kelimesiyle kurulan deyimler sayıca fazla olması ve karşıladığı kavram çeşitliliğiyle dikkat çekmektedir.

1.3.1. Bağır “bağır, yürek”

bağıra dāğ koy- (*Bağıra yara koymak*) Yüreğini yakmak, acı vermek: *Niçe koyğay bağıra dāğ ol yüzi māhum miniñ* “O yüzü ay gibi güzel, bağıra nasıl yara açacak (ki)?” (349-7).

bağır taş (*Bağır taş*) Taş kalpli, zalim, merhametsiz: *Bağır taşlarını siverge kılma cür’et ey refik* “Ey dost, bağır taşları sevmeye cüret etme!” (356- VIII).

taş bağır / bağırlık (*Taş bağır*) Zalim, acımasız, taş kalpli, taş yürekli: *Tilge kilmen köñlüm otın kim maña ol bağır baş* “Gönlümün ateşini dile getirmem ki o bağır taş...” (229-2). *Taş bağırlık rahmsız hûn-rîz-i 'ayyâr istegil* “Taş kalpli, merhametsiz, hilekâr kan dökücüyü çağır!” (356-VIII).

1.3.2. İç “yürek, kalp, gönül”

içi kan (*İçi kan*) Acısı olan, dertli, bağır yanık: *Gül cilve kılıp bezm ara bülbül içi kandur* “Gül mecliste cilve kılmış, bülbül(ün) içi kandır” (470-2).

içine ot sal- (*İçine ateş düşürmek*) Büyük hüznün, acı yaşatmak, dert ve sıkıntı vermek: *Ol kuyaş yâdi içimge ot saldı* “O güneş (gibi güzel sevgilinin) hatırı, içime ateş düşürdü” (137-1).

içinge tüş- (*İçine düşmek*) Gönlü, kalbi herhangi bir şeyden etkilenmek: *İçimge tüşti köñül ıztırâbıdın köp zahm* “İçime gönül ıstırabından çok yaralar (acılar) düştü” (342-2).

1.3.3. Köğüs “göğüs, bağır”

köksige taş ur- (*Göğsüne taş vurmak*) Acı içinde dövünmek, büyük hüznün, acı yaşamak; Acı vermek, eziyet çektirmek: *Gamıdın taş urar kösige yüz mahzûn yigit* “(Onun) gamıyla yüz mahzun yiğit göğsüne taş vurmakta (acılar içinde dövünmektedir!)” (80-1); *Kögsüme taş urar ignime tiş* “Göğsüme taş, bedenime diş vurur (bedenimi dişler)” (266-1).

1.3.4. Köñül “gönül, kalp, yürek, akıl, havsala”

ikki köñüllü (*İki gönüllü*) Bir kararda olmayan, kararsız, değişken: *İkki başım bolmasa ikki gönüllük yârni / Sivmegey-min kim belâ ursun mükerrer başıma* “İki başım olmazsa iki gönüllü yâri sevmeyeceğim ki tekrar tekrar başıma bela açsın” (567-5).

köñildin çıkar- Aklından, gönlünden çıkarmak, hatırlamamak: (*Gönülden çıkarmak*) *Anı geh köñilden çıkarıp* “Onu bazen gönülden çıkarmış” (57-8).

köñli açıl- (*Gönlü açılmak*) Sıkıntısı, kederi gitmek, ferahlamak: *Ey Nevâyî çün köñül bir dem açılmas bâdesiz* “Ey Nevâyî, gönül bir an şarap olmadan rahat etmez!” (296-7).

köñli ar- (*Gönlü yorulmak*) Yorgun, bitkin düşmek: *Ey Nevâyî közi yarup kişi kim köñli arıp* “Ey Nevâyî, gönlü mahvolmuş kişinin gözü aydınlanmış!” (57-9).

köñli az- (*Gönlü azmak*) Kendisine hâkim olamamak, kontrol altına alınamamak: *Azdı köñlüm seyr itip çıkkunça ol ay kûyını* “Kendime hâkim olamayıp ay (gibi güzel), (evinden) çıkıncaya kadar seyrettim” (434-2).

köñli bağlan- (*Gönlü bağlanmak*) Birisine, bir şeye tutulmak: *Kalıptur ‘anberin zülfün içinde bağlanıp köñlüm* “Gönlüm, amber kokulu saçına bağlanıp kalmıştır” (551-5).

köñli bar- (*Gönlü varmak*) İstemek, arzu etmek: *Ġāze vü sürmeġa çün köñli barıp* “Allık ve sürmeyi arzulayınca ...” (65-1).

köñli sım- (*Gönlü kırılmak*) Kalbi kırılmak: *Körmedük kim köñli sımıy kaldı andak kim habāb* “(Kimseyi) tıpkı bir su kabarcığı gibi gönlü kırılmadan (kaldığını) görmedik” (43-8).

köñlide yüz fikir (ol-) [*Gönlünde yüz fikir (olmak)*] İçinde farklı farklı düşünceler, fikirler olmak: *Köñlide yüz fikir ü til birle biri izhār imes* “Gönlünde yüz düşünce (var) ve dil ile hiçbirini açığa vurmaz” (229-3).

köñlige koy- / (ara) koyma- (*Gönlüne koymak / gönlünün içine koymamak*) Bir şeyle birisine tesir etmek / etmemek, onu etkilemek / etkilememek: *Leylî andan koydı Mecnûn köñlige raht-ı ġamın* “Leyla, Mecnun’un gönlüne gamlar bıraktı ki...” (326-3). *Koymadı köñli ara ġayr hālın mutlak* “Gönlüne başkasının hayalini bırakmadı asla” (658-II/16).

köñlige kir- (*Gönlüne girmek*) İçine işlemek, tesir etmek; akla, hayale gelmek: *Köñlüme kirgeç ġamıñ* “Gamın, gönlüme girince...” (569-6). *Köñlüme hālın ġayāl kirse* “Gönlüme, beninin hayali girse...” (579-6).

köñli ġalma- (*Gönlü kalmamak*) Gücenmemek, hatırı kırılmamak: *ġalmasun köñlün sinin* “Senin gönlün kalmasın (diye)” (431-4).

köñlini alma- (*Gönlünü almamak*) Vazgeçememek, bir şeyden geçememek: *Min hem ol naħl-i melāħatdın üze alman köñül* “Ben o güzel boylu sevgiliden gönlümü alamam” (371-2).

köñlini arıt- (*Gönlünü arıtmak*) Bir şeyden alakasını, ilgisini kesmek: *Yarumağ ister-iseñ evvel arıt göñlüñi* “Parlamak istersen önce gönlünü (dünyalık vs.den) arıt!” (57-9).

köñlini asra- (*Gönlünü saklamak*) Gönlünü, hatırını hoş tutmak: *Cemāl devride ‘uşşāk köñlini asra* “Güzellik devrinde (çağında) âşıkların gönlünü sakın (hoş tut) ki...” (520-4).

köñlini boz- / köñli bozıl- (*Gönlünü bozmak*) Kötü duruma düşürmek, huzurunu kaçırmak: *Sürdi köñlümnü bozup hākî tenim üzre semend* “Atını toprak olmuş tenimin üzerine sürdü gönlümü bozup” (97-2). *Bozıldı köñlüm imdi ġam sipāhıdın* “Gönlüm şimdi gam ordusuyla mahvoldu” (345-2).

köñlini çik- (*Gönlünü çekmek*) Cezbetmek, bir şey istemesine, arzulamasına, yapmasına sebep olmak: *Çemengâ gamzede köñlümni çikme ey bülbül* “Ey bülbül, gamlı gönlümü çimene çekme!” (300-3).

köñlini hoş tut- (*Gönlünü hoş tutmak*) İcini ferah tutmak, rahat olmak: *...zârlarıñ köñlini tut hoş* “Acı çekenlerin gönlünü hoş tut” (251-2).

köñli iste- (*Gönlü istemek*) Arzulamak, istemek: *Yâr köñli istemiş köñlümge sürmek tîğ kim* “Yârin gönlü, gönlüme kılıç vurmak istemiş” (158-4).

köñlini sal (*Gönlünü salmak*) Bir şeyle karşılaşmak, kendisini bir durumun içinde bulmak: *Terk itme gâdr u 'aczğa köñülni salsa fısk* “Kötülük, gönlünü vefasızlık ve acizliğe düşürse (de) (doğruluğu) terk etme!” (288-6).

köñlin iste- (*Gönlünü istemek*) Rızasını almak, isteyip istemediğini sormak: *Her cefâ eylerge köñlüm iste âmâde tap* “Her cefa ettiğinde rızamı iste ve hazır bul!” (68-5).

köñlini sor- (*Gönlünü sormak*) Hâlini, hatırını, keyfini sormak: *Ey yigit hüsniñ zekâtı sor qarlar köñlini* “Ey genç, güzelliğinin zekâtı olarak yaşlıların hâl hatırını sor!” (80-4).

köñlin tındur- (*Gönlünü sakinleştirmek*) Rahatlatmak, ferahlatmak, içine huzur vermek: *Bir körünüp ana köñlin tındur* “Ona bir (defa) görünüp (de) gönlünü rahata erdir!” (147-7).

köñli özge tili özge (*Gönlü başka dili başka*) İçi dışı bir olmamak, düşüncesi farklı söylediği farklı: *Köñli özgedür tili özge* “Fikri başka dili başkadır” (229-3).

köñli tol- (*Gönlü dolmak*) Üzüntülü, dertli olmak: *Hecridin köñli tola gelmiş Nevâyî* “Nevâyî, ayrılıktan (ötürü) gönlü kırık (bir hâlde) gelmiş” (355-7).

köñli tutul- (*Gönlü tutulmak*) Bağlanıp kalmak, vazgeçememek: *Zemâne bâğıda köñlüm 'aceb tutulmuş lîk* “Zamane bahçesinde gönlüm acayıp tutulmuş; ama...” (528-8).

köñli uşal- (*Gönlü parçalanmak*) Acı çekmek, acılar içinde kalmak: *Dip imiş köñli tola şekvem meydin bolmuş âh / Kayda kilgey ol kibi köñli uşalgandın bu iş* “O gibi acılar içindekinden bu iş nasıl peyda olur? (259-4).

köñli tüş- (*Gönlü düşmek*) Bir şeyden etkilenmek, tesirinde kalmak: *Tüşti fiğangâ köñlüm ol aydın* “O ay gibi güzelden (ötürü) gönlüm figan etti” (594-2). *Hecriñ tünige tüşkeli köñlüm / Tañ yok yitişse kökke fiğâni* “Gönlüm, ayrılığımın gecesine düştü (tutuldu); figanı göğe yükselse (buna) şaşılmaz” (594-3).

könlüne kil- (*Gönlüne gelmek*) Aklına gelmek, hatırlamak, anmak: *Könlüme mundağ katık hâlet kilürni bilmedim* “Bu kadar zor (bir) hâlin geleceğini bilmedim” (402-3).

könlüne koy- (*Gönlüne koymak*) Etkilemek, tesir etmek: *Dime kim könlünge koygum zulm ile dâğ-ı ecel* “Deme ki zulüm ile ecel yarasını gönlüne bırakacağım” (145-6).

könlüne köyükle- (*Gönlüne yanık düşmek*) İçi yanmak, çok üzülmek: *Könlüme tüşti minî asru köyükle* “Çok fazla üzüldüm” (334-5).

könlüne sal- (*Gönlüne salmak*) Hatırlatmak, aklına getirmek: *Nefs gâhî salıban könlüme işret hevesi* “Nefis, bazen bunun kavuşma talihini aklıma getirip...” (64-7).

könlünü al- (*Gönlünü almak*) Gönlünü almak, âşık edip kendisine bağlamak; gönlünü almak, avutmak: *Nevâyîdin aldın köñül cännü hem* “Nevâyî’den gönlünü ve canını aldın!” (31-7). *Bâk imestür özgelerniñ köñlin al* “Korkma, başkalarının (bari) gönlünü al!” (380-4).

könlünü savut- (*Gönlünü soğutmak*) İstenmez, itici bir duruma getirmek, bir şeyden uzak kalmasına neden olmak: *Savugluğ anca kılmışlar ki köñlümni savutmuşlar* “O kadar soğuk hareketlerde bulunmuşlar ki gönlümü soğutmuşlar” (136-9).

köñül aldur- (*Göñül aldirmek*) Göñül kaptırmak, âşık olmak: *Her kişi ol yüzge köz aldurdı köñlin aldurur* “Her kim o yüze bakarsa gönlünü kaptırır” (144-2).

köñül bağla- (*Göñül bağlanmak*) Âşık olmak, göñül vermek: *Zülfüne mecnun köñül bağlandı* “Deli göñül saçına bağlandı” (54-3).

köñül bir- (*Göñül vermek*) Göñül vermek, sevmek, âşık olmak: *Kaçan kim mest-i lâ-ya kıl çıkar veh kim aña birmen / Köñülni ihtiyârım birle ol bi-ihtiyâr iltür* “Ne zaman ki akılsız sarhoş (ortaya) çıkar eyvah ki (ben) ona isteyerek göñül vermem; (ama) o gayriihtiyari (gönlümü) alır” (182-2).

köñül birme- (*Göñül vermemek*) Gönlünü kaptırmamak, sevmemek: *Köñülü birmege-sin dil-rübâ yigitlerge* “Göñül alan gençlere göñül vermeyeceksin!” (28-4).

köñüldin çıkma- (*Göñülden çıkmamak*) Hep hatırlamak, aklından çıkarmamak: *Ni köñüldin bir zemân çıktın ni közdin bir zemân* “Ne göñülden ne gözden bir an (olsun) çıktın!” (443-1).

köñüldin kiter- (*Göñülden gidermek*) Aklından, fikrinden çıkarmak: *Gayr nakşını köñüldin kiterip* “Şarap ile başka şeyleri göñülden çıkarıp...” (65-7).

köñülge tüş- (*Gönle düşmek*) Akla düşmek, hatırlanmak, yâd edilmek: *Çü köydi gayr hayâli köñülge tüşti hatıñ* “Başkalarının hayali yanınca (yüzündeki) ayva tüylerin aklıma düştü” (529-5).

köñül il- (*Gönül almak*) Gönlünü almak, kendisinden geçirmek: *Muķāmır-veş harîfi köñlüm ilmiş* “Mesleği kumarbaz(lıkmış) gibi gönlümlü almış” (255-5).

köñül ilt- (*Gönül götürmek*) Gönül almak, kendisine bağlamak, âşık etmek: *Köñülni ihtiyārım birle ol bi-ihiyār iltür* “O, gayriihtiyari (gönlümlü) götürür (alır)” (182-2).

köñül koy- (*Gönül koymak*) Gönül vermek, gönlünü kaptırmak, bir şeye veya kimseye bağlanmak: *Köñül koyma aña kim bākî irmes* “Baki olmayana gönül verme!” (567-I/10).

köñül köy- (*Gönül yanmak*) Acı, ıstırap çekmek, içi yanmak: *Köydi köñül ki qalması eşkde kanıdın eşer* “Yandı gönül ki gözyaşında, kanından eser kalmadı” (176-1).

köñül sal- (*Gönül salmak*) Gönül düşürmek, sevmesini, birisine bağlanmasını sağlamak, sevmek: *Hem köziüm tartar hem ol mizân ile köñlüm salur* “O, terazi ile hem gözümü (aşağı) çeker hem gönlümlü düşürür (âşık eder)!” (137-1).

köñül titre- (*Gönül titremek*) Çok korkmak; heyecanlanmak: *Bes dururol aynı körgendin köñül titrer* “O ay gibi güzeli gördükten sonra gönül titrer!” (120-7).

köñül üz- (*Gönül kırmak*) Vazgeçmek, el çekmek, bir şeyden kopabilmek, uzaklaşmak *Kim birev saldı köz üzmek köñül düşvâr imiş* “Birisi (onlara) bakarsa vazgeçmek zormuş!” (268-7).

otluk köñül (*Ateşli gönül*) Yanık, acılı kalp: *Ey Nevâyî tökme otluk köñlüh üzre eşk kim / “Ey Nevâyî, yanık gönülünün üzerine gözyaşı dökme!”* (299-5).

pāk köñül (*Pak gönül*) Temiz, saf yürek, kalp: *Ni bāk pāk köñül sarı çarh salsa* “Felek, saf gönle gam verse (bundan gönle) ne korku (gelir ki)?” (261-6).

teng dil (*Dar gönül*) Sıkıntılı, kasvetli, içi sıkıntılı, yüreği dar: *Niçe ışık ara bar isem teng dil* “Aşkta ne kadar sıkıntılı olsam (da)...” (292-2).

tilbe köñül (*Deli gönül*) Sözden anlamaz, âşık, kendinden geçmiş gönül: *Anıñ dik tilbe köñlüm ol perîniñ küyige yüzlenmiş* “Deli gönül, o peri gibi güzel yârin mahallesine gitmek için yüzünü öyle bir (oraya) döndürmüş (gitmeğe niyetlenmiş) ki...” (226-6).

timür köñüllük (*Demir gönüllük*) Katı, taş gönüllü, zalim, merhametsiz: *Timür köñüllük ulus kırmağığa sühāndur* (35-2).

1.4. Bel Kısımında Bulunan Organlar

1.4.1. Bil “bel”

bil bağla- (*Bel bağlamak*) Bir şeye ya da kimseye güvenmek, dayanmak; birisinin hizmetine girmek, emri altında çalışmak: *Ol büt-i zerrîn meger işkda tā bil bağladım* “Meğer o altın puta (sevgiliye) bel bağladığımdan...” (149-2); *Deyr pîri hidmetiğā bağla bil* “Meyhane pirinin hizmetine gir” (236-7).

1.5. Vücutun Üst Uzantı Organları

Bu organ adlarıyla kurulan deyim sayısı 10’dur. *El* kelimesi bunlar arasında 7 defa kullanımıyla öne çıkmaktadır.

1.5.1. Avuç “avuç”

bir avuç (*Bir avuç*) Bir avuç dolusu kadar; az sayıda, miktarda: *Bir avuç su tapmayın ölseñ kirek çün teşne-leb* “Dudağı kurumuşçasına bir avuç su bulmadan ölmeli ki...” (69-2).

1.5.2. Barmağ “parmak”

barmağ çık- (*Parmak çekmek*) Korkutma ya da zarar amaçlı parmağını uzatmak: *Çiker anıñ közi kaşdığā barmağ* “Onun gözüne kastetmek için parmağını uzatır” (657-III/28).

1.5.3. İl “el”

il bir- (*El vermek*) İmkân sağlamak, yardımda bulunmak: *Mundağ ikbāl ilig birse ni taqşîr iteyin* “Böyle (bir) ikbal imkânı sağlarsa nasıl kusur edeyim?” (488-7).

ilge sür- (*Ele sürmek*) Eline almak, elinde tutmak: *Nevâyî nazm ara tîğ-ı zebānün ilge sürdi kim* “Nevâyî, şiirde dil kılıcını eline aldı ki...” (585-9).

ilgige tüş- (*Eline düşmek*) Rast gelmek, tesadüf etmek, (fırsat vs.) yakalamak, şans doğmak, eline düşmek, yakalamak: *Birev kim ilgige tüşse kuruğ nān bādeğā banmaz* “Birisi meyhane sokağında köleler yolundan hariçtedir” (226-9). *İtleriñ sınğan sifāli tüşkeç ilgimge* “Köpeklerinin kıldığı testisi elime düşerse...” (631-5).

ilgini yığ- (*Elini çekmek*) El çekmek, vazgeçmek, ilgisini kesmek: *Nabz tutmağ meyli kılma ey tabîb ilgiğini yığ* “Ey tabip nabzımı tutmaya meyletme vazgeç!” (302-7).

ilgindin salma- (*Elden salmamak*) Elden bırakmamak, sürekli beraberinde, yanında bulundurmamak, vazgeçmemek: *İlgindin salma bir dem devr ayağın* “Kadehini elinden bırakma (sürekli şarap iç)” (62-8).

ilig sun- (*El sunmak*) El uzatmak, bir şey yapmak üzere niyetlenip harekete geçmek: *Harif bolmasa zinhâr meyğa sunma ilig* “Arkadaş olmazsa kesinlikle şaraba el uzatma!” (205-6).

il yu- (*El yıkamak*) Vazgeçmek, bir şeyden geçmek: *Nevâyî imdi özüñdin ilig yu kim ölgüñ / Ki zâhir eyledi şakk-ı kıyâmet ol kamet* “Ey Nevâyî, şimdi kendinden vazgeç ki öleceksin; zira o kamet (sevgili), kıyametin ortaya çıktığını belli etti” (84-7).

1.5.4. Køl “el”

kølğa tüş- (*Koluna düşmek*) Eline düşmek, yakasını kaptırmak: *Ger gazab vakti kølğa tüştüm* “Eğer kızgınlık anında eline düşersem...” (468-5).

køl sun- (*Kol uzatmak*) El uzatmak, bir şey almak üzere niyetlenip elini uzatmak: *Köp altun kümiş sarı køl sunmağıl* “Çok altın ve gümüşe el uzatma!” (665).

1.6. Vücutun Alt Uzantı Organları

1.6.1. Ayağ / kadem / mağdem “ayak”

Bu organ adıyla kurulan deyim sayısı 9’dur.

ayağığa baş koy- (*Ayağına baş koymak*) Ayaklarına kapanmak, fazla saygı vs.den ötürü önünde secdeye eğilmek: *Ayağığa çü melâ’ik başın koya almaş* “(Sevgilinin) ayağına melekler baş koyamaz!” (242-7).

ayağın öp- (*Ayağını öpmek*) Hürmeten ayağına kapanmak: *Va’de-i vaşl itip didi tüşte ayagın öpmüşem* “Kavuşma vadedip dedi (ki) düşte ayağını öpmüşüm!” (10-9).

ayağ koy- (*Ayak koymak*) Adım atmak, ayak basmak: *Kim kadem özin süpürmey köz bilen koymağ ayak* “Ki göz ile (yolu) süpürmeden yola çıkmadım!” (312-1).

ayağ tart- (*Ayak çekmek*) İnat etmek, söz dinlememek: *Kim gedâyındur baş indürmes dağı tartar ayağ* “Kim (ki) senin kölendir baş eğmez ve inat eder!” (93-2).

ka-dem cik- (*Ayak çekmek*) Ayak sürmek, gitmek, bir yerden ayrılmak: *Kim ka-dem cikmek imes mümkün hat-ı pergâridin* “...Ki pergelin çizgisinden ayrılmak (dışarı çıkmak) mümkün değil” (467-5).

ka-dem koy- (*Ayak koymak*) Adım atmak, ayak basmak: *Burun ka-dem bu mekândın çü lâ-mekân koyduş* “İlkin, adımı mekânsızlığa attığın için...” (6-2).

ka-dem koyma- (*Ayak koymamak*) Adım atmamak, bir yere girmemek: *Ka-dem koyma edepsiz bu hazân körgeç çemen içre* “Bu hazana uğramış çimen içine edepsiz adım atma” (297-8).

ka-dem tiggür- (*Ayak ulaştırmak, değdirmek*) Bir yere ulaşmak, gitmek, varmak: *İsteseş ol muğ-beçe başıñğa tiggürgey ka-dem* “Meyhaneci çırağının, baş ucuna gelmesini istersen...” (372-6).

ka-dem ur- (*Kadem vurmak*) Adım atmak, ayak basmak, başlamak: *Her niçe bu yol mahûf olsa ka-dem ur lâ-tehef* “Bu yol her ne kadar korku dolu olsa da korkusuzca (bu yola) gir!” (305-6).

Sonuç

Ali Şir Nevâyî'nin *Nevâdirü's-Şebâb* (Gençliğin Nadireleri) adlı divanında organ adlarıyla kurulan deyimlerin ele alındığı bu çalışma neticesinde, 22 farklı organ adıyla kurulmuş toplam 234 deyim tespit edilmiştir. Bu deyimlerden özellikle *ağız* “ağız” kelimesiyle kurulan 13, *yüz / çihre / rû* “yüz, yanak” kelimeleriyle kurulan 19, *köñül* “gönül” kelimesiyle kurulan 55, *köz* “göz” kelimesiyle kurulan 44 deyim sayısal fazlalıklarıyla dikkat çekicidir.

Bu organ adları, başına gelerek oluşturduğu deyimde çeşitli kavramların karşılanmasında etkili olmuştur; bunlar arasında özellikle *köñül* “gönül, yürek, kalp” organ adı, karşıladığı kavramların çeşitliliğiyle öne çıkmaktadır. Eserde geçen organ adlarıyla kurulan deyimlerin kullanım sayıları ve karşıladıkları kavramlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1. Organ Adlarıyla Kurulan Deyimlerin Kullanım Sayıları ve Karşıladıkları Kavramlar

Deyimi Oluşturan Organ Adı	Deyimin Kullanım Sayısı	Karşılanan Kavram
<i>ağız</i> (ağız, dil)	13	Konuşma, susma, söz söyleme, yeme içme, hastalık, dile düşme, ölüm.
<i>ayağ / ka-dem</i> (ayak,	9	Gitme, gidiş, saygı,

adım)		secde etme, adım atma, an, zaman, ulaşma, imkân, tesadüf.
<i>bağır</i> (bağır, yürek, gönül, kalp)	4	Acı, zulüm, merhametsizlik.
<i>baş</i> (baş, kafa, saç, akıl)	47	Hatırlama, vazgeçme / vazgeçmeme, ortaya çıkma, önderlik, birliktelik, ölüm, tesadüf etme, yüzleşme, acı, dert, feda etme, mahcubiyet, değer, bela, secde etme, saygı, bütünlük, belirsizlik, önde olma, ölüm, rastlama, perişanlık, yalnızlık, musibet.
<i>bil</i> (bel, sırt)	1	Güven, hizmet etme.
<i>boyun</i> (boyun)	4	Teslimiyet, rıza gösterme, reddetme.
<i>burun</i> (burun)	1	Yaklaşma.
<i>iç</i> (yürek, kalp, gönül)	3	Acı, dert, keder, hüzn.
<i>il</i> (el)	7	Vazgeçme, imkân, niyetlenme, rastlantı, şans, tesadüf etme.
<i>kaş</i> (kaş)	2	Yüz ifadesi.
<i>kol</i> (kol)	2	Eline düşme, niyetlenme.
<i>kögüs</i> (gögüs, yürek, kalp)	1	Acı, dert, keder.
<i>köñül</i> (gönül, yürek, kalp)	55	Merhamet, acı, kararsızlık, akıl, sıkıntı, hakimiyet, kontrol etme, aşk, sevgi, tesir etme, gücenme, cezbetme, arzulama, hatırlatma, unutma, bitkinlik, azgınlık, istek, rahatlık, huzur, rıza, etkileme, heves, saflık, kasvet.
<i>köz</i> (göz)	44	Acelecilik, niyetlenme, ilgi, ilgisizlik, alaka,

		uyku, beddua, ağlama, bakış, dert, sıkıntı, hayal etme, beklenti, umut, önemsememe, görüş, haberdar olma, kararlılık, çabukluk.
<i>ķulađ</i> (kulak)	5	Konuşma, bilgi, duyma, rahatsızlık, ibret alma.
<i>leb</i> (dudak)	2	şaşkınlık, öfke.
<i>saķal</i> (sakal)	2	Alay etme, yaş, pişmanlık.
<i>til</i> (dil)	9	Konuşma, söz söyleme, ifade etme, susma.
<i>tiş</i> (diş)	2	Isırma, dişleme.
<i>yüz / ķihre / rü</i> (yüz, yanak)	19	İlgilenme, vazgeçme, secde etme, saygı, suçu gizleme, utanç, karşılaşma, görüşme, acı, dert, hastalık, niyetlenme, yalvarma, yön, belli olma.

Araştırmanın Etik Yönü

Yapılan çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur. Yönergenin ikinci bölümü olan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler” başlığı altında belirtilen eylemlerden hiçbirini gerçekteştirilmemiştir. Araştırma, etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasındadır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada, sonuçları veya yorumları etkileyebilecek herhangi bir maddi veya diğer asli çıkar çatışması olmadığını beyan ederim.

Katkı Oranı Beyanı

Çalışmanın tüm aşamaları yazar tarafından tasarlanmış ve hazırlanmıştır.

Kaynakça

- Aksan, D. (2011). *Türkçenin gücü* (14. Baskı). Bilgi Yayınevi.
- Aksoy, Ö. A. (2017). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü 1-2* (1. Baskı). İnkılap Yayınları.
- Atmaca, E. (2009). Kazak Türkçesinde “göz” organ ismiyle kurulmuş deyimlerin yapı ve anlam özellikleri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 9(2), 19-35.
- Aosıman, M. (2020). Yeni Uygur Türkçesindeki organ adlarıyla kurulmuş deyimler. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 2(16), 15-41.
- Coşar, A. M. (2008). Bir adlandırma ögesi olarak organ adları. *Turkish Studies*, 3(4), 1049-1079.
- Eraslan, K., & Tokmak, N. (2015). *Mecâlisü'n-Nefâyis (giriş – metin – çeviri – notlar)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eratalay, S. Ö. (2020). *Terceme-i Meâricü'n- Nübüvve*'de organ adlarıyla kurulmuş deyimler. *Atasözleri ve deyimler üzerine incelemeler* (Ed. M. Akkuş) (1. Baskı), içinde (83-10). Akçağ Yayınları.
- Görmüş, Y. (2021). “Organ adları” üzerine yapılan çalışmalar hakkında bir kaynakça denemesi. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. 9(27), 285-301.
- Gümüştam, E. (2005). Kıbrıs ağızlarında organ adlarıyla kurulan deyimler. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. (27), 249-295.
- İlhan, N. (2007). Atasözleri ve deyimlerimizde beden kelimeleri ve kavram alanları. *Türk Dili*, 671, 761-769.
- Karaörs, M. (2016). *Nevâdirü's-Şebâb*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya, Ö. (1996). *Fevâ'idü'l-Kiber*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kurt, B. (2017). Yazıtlardan günümüze organ adları ve bunların Türkiye Türkçesi ağızlarına yansımaları. *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6(12), 48-61.
- Kut, G. (2003). *Ġarâ'ibü's- Şıġar*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özkan, Ş., & Şadiyeva, G. (2023). Somatik deyimler. *Bilig*, 24, 135-157.
- Öztürk, H. (2013). Deyimler bağlamında bazı organ adlarının toplum değerleriyle ilişkisi. *Electronic Turkish Studies*, 8(9), 2129-2143.
- Parlatır, İ. (2010). *Deyimler*. Yargı Yayınevi.
- Parlakınar, M. (2023). Tutmacı'nın *Gül ü Hüsrev* adlı mesnevisinde Türkçe organ adları ile kurulmuş deyimler. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 11, 174-206.
- Şahin, H. (2004). *Türkçede organ isimleriyle kurulmuş deyimler*. Uludağ Üniversitesi Yayınları.

Tokay, Y. (2018). *Hüsrev ü Şîrîn*'de organ adlarıyla kurulmuş deyimler. *International Journal Of Language Academy*, 304(30), 304-329.

**An Analysis on Idioms Formed with Organ Names in Alî Şîr Nevâyî's
Nevâdirü'ş-Şebâb**

Extended Summary

Chagatai Turkish constitutes the second period of the North-East group of Turkish. Harezmi Turkish, which was the period before Chagatai Turkish, was a written language formed after Karakhanid Turkish and it represented the transition period between these two languages. Researchers generally consider the foundation period of Chagatai Turkish as the period before 1465 when Alî Şîr Nevâyî wrote his first work. The period of Chagatai Turkish before Nevâyî is known as the Pre-Classical Period.

Born in 1441 in Herat and died in 1501 in the same place, Alî Şîr Nevâyî established a close friendship with Hüseyin Baykara, one of the rulers and literary figures of the period, from an early age, and Chagatai Turkish has now entered the period called the Classical Period. Nevâyî has a very important place not only for Chagatai Turkish but also for the whole Turkish literature. Nevâyî's nearly 30 works and translations of some of these works into different languages show his literary productivity and fame.

In a period when Persian prevailed as the official language and this literature reached its climax with Mevlânâ Jâmî, when intellectuals considered it a privilege and a virtue to write in Persian, his defence of Turkish as a language superior to Persian in many aspects, his defence of the thesis that a high literature can be created with Turkish and his proving this with his works, his guiding and guiding the young poets who came after him, are justified reasons for Nevâyî to have a prominent place in our literary life and culture.

Many studies have been carried out on Nevâyî's works so far. These studies have been published as books, articles and papers or in various other forms. In this study, the idioms formed with the names of organs in Nevâyî's second divan, *Nevâdirü'ş-Şebâb* (Rarities of Youth), are discussed and analysed. In this divan, Nevâyî expressed his feelings and thoughts belonging to the youth period between the ages of 20-35, his love of horses inspired by the times he spent in the plains and steppes, various sports activities and games, the values and various feelings specific only to the youth period with his conversations with young people, and the oddities of this period in this divan.

Idioms are expressions that are generally more or less stripped of their literal meanings and add vitality, beauty and colour to the expression. In idioms, there is a moulding adopted by the society. Idiom is not only a form of expression; it is also a remarkable form of expression in terms of reflecting the culture, history and common language taste of a society. Organ names, which are accepted as the basic vocabulary of the language, are also used to concretise abstract concepts that are difficult to explain by likening them to objects in nature, in addition to their original meanings. Organ names, which are a part of the human body, are generally used with figurative and sometimes literal meanings in both proverbs and idioms. Idioms are formed to produce new concepts from the movements made by making use of organ names.

Organ names have such an indispensable importance in idiom formation that linguistics studies that emphasise idioms formed with organ names and examine them in a grammatical context are called somatic idioms. The names of organs in the human body, which have been used since the early periods of Turkish, have an important place in the construction of idioms. Especially the words head, eye, mouth, tongue, eyebrow, hand, foot, ear, heart, heart constitute the main elements that express what is intended to be expressed in such idioms.

Nevâyî's work in question is quite remarkable in terms of idioms formed with organ names. In this study, all idioms in this work were identified; however, only those formed with the names of organs were included.

As a result, a total of 234 idioms with 22 different organ names were identified in *Nawâdirü's-Şebâb* (Rarities of Youth). Among these idioms, especially 13 idioms formed with the word *ağız* "mouth", 19 idioms formed with the word *yüz / çihre / rû* "face, cheek", 55 idioms formed with the word *köjül* "heart", 44 idioms formed with the word *köz* "eye" are remarkable with their numerical excess.

The number of idioms formed with the organ names in the work and the concepts they meet are shown in the table.